

DEFINITIONEN AF BEGREBET 'TEGN'

Af Ole Togeby (Aarhus Universitet)

Ordet *tegn*

I Østen stiger solen op, siger vi; imidlertid ved vi godt at det ikke er solen der stiger op, men jorden som vi står på, der drejer rundt om sin egen akse. Den sproglige sætning forudsætter altså et verdensbillede som vi ved er forkert, og alligevel kan vi ikke omtale det vi ser, på anden måde end sådan som vi oplever det: at solen stiger op.

Måske er det ligeså forkert når vi siger at *billedet forestiller Tordenskjold*, eller at "*Tordenskjold han var polisk*" betyder at '*Peter Wessel var underfundig*': det er måske snarere sådan at *maleren med billedet angiver hvordan Tordenskjold skal opfattes*, og at *digteren med verselinjen angiver at Tordenskjold skal opfattes som underfundig*. Måden vi taler om tingene på, røber i hvilket perspektiv vi oplever dem, og hvilken plads de udfylder i vores verdensbillede. Men måske vil en nærmere undersøgelse vise at tegnene slet ikke er sådan som vi taler om dem.

Prøv at sammenligne følgende sætninger der er fundet på nettet og indeholder ordet *tegn*:

- (1) a. *Det semitiske sprog har kun tegn for konsonanterne*
- b. *Han venter på tegn fra bjergføreren til at han kan starte turen ned over den uberørte sne*
- c. *I kærlighedslivet er der tegn til at du kommer til at give mere end du får igen*
- d. *Tretten tegn på at du er blevet gammel: 1. Planterne i din stue er i live.*
- e. *En snegl på vejen er tegn på regn i Spanien*

Læg først mærke til at der kan komme forskellige præpositioner efter ordet *tegn*; det indebærer at *tegn for*, *tegn til* og *tegn på* ikke blot betegner et og samme fænomen, fx en materiel genstand, men mindst tre forskellige relationer mellem to forskellige ting i verden:

formen og meningen. I (1a) betyder *tegn for* således ‘noget (et bogstav) som er notation for noget (en lyd)’; i (1b) betyder *tegn til* ‘den enes signal om at den anden kan eller skal handle’; i (1c) betyder *tegn til* ‘noget manifest der er tilfældet (i dette horoskop stjernernes konstellation), der er indicium eller varsel om at noget vil ske’; i (1d) betyder *tegn på* ‘noget manifest der er indicium for eller spor af at noget andet er tilfældet (eller er sket)’; og i (1e) betyder *tegn på* ‘noget manifest der er tilfældet der er varsel om at noget vil ske’, dvs. det samme som 1c.

Læg mærke til at det kun er tekstelementer, som fraser, ord, stavelser eller bogstaver der kan være *tegn for noget*, kun hele handlinger (og altså ikke tekstelementer som fx bogstaver) der kan være *tegn til* i betydningen ‘signal til den andens handling’, og kun begivenheder eller hele situationer (og altså hverken bogstaver eller afsenderens handling) der kan være *tegn på* i betydningen ‘indicium om’ at noget er tilfældet. Læg mærke til at det præpositionen *til* i (1c) er brugt metaforisk; et varsel (indicium) fremstilles som om det er himlens magter der sender et signal til folk om hvad de skal gøre.

Ordet *tegn* betyder – som det ses – forskellige ting afhængigt af hvilken præposition der er knyttet til det; ordet kan betyde i) ‘notation for’, ii) ‘signal til’ og iii) ‘indicium om’ med forskellige underkategorier: iiia) ‘varsel om noget fremtidigt’, iiib) ‘spor efter noget fortidigt eller nutidigt’ eller iiic) symptom på noget nutidigt (fx *Disser pletter er tegn på mæslinger*).

Nu vil mange gerne have en tegnteori der omfatter billeder, selv om ordet *tegn* næsten ikke kan bruges om billeder. Man kan fx næppe blive forstået hvis man siger: *Uden på en tændstiksæske er der et tegn for (på?)Tordenskjold*.

Her skal det undersøges om måden vi taler om tegn på, afspejler vores viden om hvordan tegnene fungerer i virkeligheden, eller om det på tegnområdet også er således at *hvalfisk* faktisk ikke er ‘fisk’, og *abekatte* ikke ‘katte’? Kan man definere et begreb om ‘tegn’ som dækker alle tre betydninger af ordet *tegn*, og er de tre ordbetydninger dækkende for alle typer af ‘tegn’. Svaret på begge spørgsmål er negativt: ikke alt hvad der i sproget

kaldes *tegn*, er ‘tegn’, og ikke alt hvad man må bestemme som ‘tegn’, kan kaldes *tegn* på dansk.

Nogen der med noget angiver noget

Relationen mellem et materielt mærkværdigt fænomen (en formet ting, en handling eller en begivenhed), x , og en forestilling, en tanke, eller meningen, y , kan omtales med forskellige ord, især forskellige ord i forbindelse med forskellige typer af tegn:

x står for y ,	x betegner y ,	x er en repræsentation af y ,
x signalerer y ,	x angiver at y ,	x forestiller y ,
x betyder y ,	meningen med x er y ,	x viser at y ,
x viser z som y ,	x (ud)siger at y ,	x skal forstås som y ,
i x står der at y ,	x henviser til y ,	x refererer til y .

Normalt siger man at billedet *forestiller* Tordenskjold og *viser* hvordan han så ud, men næppe at det *betyder* eller *betegner* ham eller hans udseende; matematiske ligninger kan *sige at*, *betyde at* eller *angive at* noget er tilfældet, men hverken *forestille* eller *ligne det*; sætningen Tordenskjold han var polisk kan *betyde* eller *have den og den mening*, men ikke *betegne* eller *forestille*, at ‘Peter Wessel var underfundig’.

Man kan ikke - som semiotikkens grundlægger, Peirce gør det i sin definition - bruge betegnelsen *stå for* som det generelle udtryk for forholdet mellem betegnelsen og meningen. Et tegn kan tydeligvis ikke ‘stå i stedet for noget’, for så ville vi spise menukortet eller at vaske hænder i de blå pletter på landkortet. Så hvad mener Peirce mon egentlig når han siger at *et tegn er noget der står for (stands for) noget?*

Det mest opfaldende generelle udtryk for relationen mellem den materielle form og tanken er så vidt jeg kan se, *angive*, så det verbum vil jeg selv bruge i det følgende som det bedste udtryk for den generelle relation. Man kan således utvunget sige alle de følgende sætninger:

(2) *Tegn er noget der angiver noget om noget andet end sig selv.*

Billedet angiver hvordan Tordenskjold så ud.

Verselinjen Tordenskjold han var polisk angiver at ‘Peter Wessel var underfundig’.

$a^2 + b^2 = c^2$ angiver forholdet mellem kvadraterne på siderne i en retvinklet trekant

Så man kan uden at gøre vold på sproget definere et tegn således: *Et tegn er noget bemærkelsesværdigt der skal angive det samme for mange om noget andet end sig selv.*

Ordene *angive* og *betegne* og mange af de ord der er delvist synonyme med dem, har desværre den særlige egenskab at de kan have to forskellige elementer som subjekt, lige som ordet *knække* i *drengen knækkede grenen* og *grenen knækkede*.

(3) *Hvis du ikke angiver et større pengebeløb, kan du blive straffet med ...*

Hvorfra stammer ordet "knob", som angiver hastighed på vand?

En læge der betegner sig som speciallæge

Et navn må ikke betegne det modsatte køn.

Enten kan man sige :

(4) TEGNGIVEREN *angiver* MENINGEN *som/med* FORMEN

FORMEN *angiver* MENINGEN

Men når man netop i tegndefinitionen gerne vil skelne mellem tegngiveren, som er den der formgiver, handler og kommunikerer, og formen, som er midlet, den materielle ting som tegngiveren bruger til at kommunikere med, vil vores sprogbrug systematisk udviske dette skel når verberne både kan tage agenten og midlet som subjekt.

Dette problem bunder vist i den grundlæggende tvetydighed at mennesket både (ontologisk) er en krop og (fænomenologisk) har en krop (Berger & Luckmann p. 50).

Mindstetegn

I sprogvidenskaben har man også diskuteret udstrækningen af et tegn:

(5) Et tegn fungerer, betegner, betyder; et tegn er, i modsætning til et ikke-tegn, bærer af en betydning. (...) Saadanne størrelser som perioder, sætninger og ord synes at opfylde den stillede betingelse: de er bærere af en betydning, altså tegn, ... Naar den [analysen, OT] gennemføres viser det sig at der i et dansk ord som *for-sam-l-ing-er-ne-s* kan skelnes 7 hver for sig betydningsbærende størrelser og altså 7 tegn.

Louis Hjelmslev (1943) 1966: *Omkring Sprogteoriens*

I dette citat tages morfemet, fx *-l-* eller *-s* (i *-lingernes*) som de mindstestørrelser der har betydning, dvs. som teoriens mindstetegn, mens bogstaverne *i* (i *-ling-*) og *s* (i *-sam-*) ikke er tegn, men såkaldte figurer, fordi de ikke har et stabilt betydnings potentiale uden for ordet *forsamlingernes*. Så vidt så godt.

Jeg synes at det er en upraktisk sprogbrug at både et morfem, fx *-sk*, ‘et ord’ fx *polisk*, ‘en sætning’, fx *Tordenskjold han var polisk*, og en ‘tekst’ eller ‘ytring’, fx hele visen om Tordenskjold, hver især kan kaldes *ét tegn*. Det giver ganske simpelt for mange misforståelser.

Det er også teoretisk forkert, for fonemer (og bogstaver), morfemer og ord er ikke, selv om de ubetvivleligt er bærere af betydning, selvstændige kommunikative enheder, men dele med funktionel afhængighed af den helhed de er konstituent af. Kun sætninger der fungerer som ytringer i en situation er selvstændige enheder med strukturel autonomi i deres forhold til konteksten.

Jeg vil derfor i denne bog i stedet for Hjelmsslevs anvendelse af ordet bruge ordet *tegn* om den mindste størrelse der i sig selv kan optræde som kommunikativ handling, og det er en ytret sætning, og ikke, hverken ord, morfemer (eller grammatiske led) af mindre omfang end en ytret sætning, eller tekster og maleriudstillinger af større omfang. (Forholdet mellem penselstrøg og Tordenskjold i et maleri af ham, svarer i sproget til forholdet mellem stregerne (de vandrette og de lodrette og de halve) og så bogstavet *F*, og ikke til forholdet mellem fonem (eller bogstav) og morfem (eller ord).

Jeg vil gerne anvende betegnelsen *et (kommunikativt) tegn* om ‘et billede’, ‘et håndtryk’, og på det sproglige område om ‘én tekst’ (en ytring som udgør en kommunikativ handling). Et sprogligt tegn kan bestå af en eller flere afsnit (med forskellige fremstillingsformer), flere sætninger, og flere ord. Sætninger, ord og morfemer i en tekst er *tegnkonstituent*, bogstaver er så *tegnkonstituent-elementer*, og den vandrette overliggende streg i et stort *F*, som svarer til et penselstrøg på et maleri, er ikke andet end en *streg*. Forskellen

på et element og et tegnkonstituent er den at tegnet *konstitueres* af konstituenterner, mens en konstituent blot *består* af elementerne uden at blive konstitueret af dem. (En tegneserie der omfatter både billeder og sætninger er et *komplekst* tegn.)

(6)

Ét sprogligt tegn

Om hierarkiet af enheder som tegn kan indgå i, vil jeg foreslå en terminologi hvor man skelner mellem *en distributionel enhed* (fx skiltet), *en kommunikativ enhed* (fx teksten på skiltet) *en semiotisk enhed* (som i dette eksempel også er teksten på skiltet; havde der på den kommunikative enhed været både et billede og noget tekst, ville de have været to forskellige semiotiske enheder). Om konstituenterne som kan indgå i tegn, vil jeg skelne mellem *en afsnitseheder* (her hele teksten), *en grammatisk enhed* (hver af de to sætninger: *PAS PÅ* og *BØRN*), en mindste *konstituentenhed* (fx morfemet *PÅ*) og *konstituentelementer* (fx bogstavet *Å*).

Begrebet 'tegn'

Jeg går ud fra at tegn er redskaber til kommunikation og derfor kan defineres på følgende måde:

- (7) Et kommunikativt tegn er dette at nogen skaber en bemærkelsesværdig form for at den hver gang skal angive det samme for flere om noget andet end sig selv.

Dette er ikke definitionen af en genstand, hvad de fleste tegndefinitioner ellers er, men af en handling, og som sådan involverer den mentale (psykiske) processer som handling (ikke blot adfærd), sansning (anskuelse, perception), genkendelse (af begreber) og tolkning (forståelse af meningen ved syntese). Med dette grundlag vil jeg prøve at indkredse begrebet tegn ved at diskutere en række træk som efter min mening er kriterielle for 'tegnskab', træk der er til at skelne fra hinanden, og som kan variere uafhængigt af hinanden, men som også på underlig måde hænger sammen ved at forudsætte hinanden på kryds og tværs. Tegn involverer mindst følgende fem kriterier:

- 1/ HANDLING, dvs. at et tegn er noget en tegngiver gør med vilje, eller et manifest resultat deraf, dvs. et artefakt;
- 2/ BEMÆRKELESVÆRDIG FORM, dvs. at et tegn er mærkbart, salient og mærkværdigt;
- 3/ GENKENDELIGHED, dvs. at tegnet er genkendeligt som det samme hver gang;
- 4/ OMHED, dvs. at et tegns form skal være 'om' noget andet end tegnet selv; formen opfattes som de forskelle der skal gøre en forskel^{*1}, muligvis misvisende og derfor informativt;
- 5/ KOLLEKTIVITET, intersubjektivitet, dvs. at et tegn angiver det samme for flere personer.

Semiotik, eller tegnlære, er således ikke ren fysik, ej heller ren fænomenologi, men omfatter både en fysisk, en kognitiv og en social side og den særlige forbindelse mellem dem.

Eksempler på tegn: et maleri af Tordenskjold, et skilt ved vejen hvorpå der står: [PAS PÅ/BØRN], en vejrhane, ligningen $3^2 + 4^2 = 5^2$, et ur der viser 13:45, den mundtlige replik: *Klokken er kvart i to*, et håndtryk og hele visen *Jeg vil sjunge om en helt*.

---

1. Hos mange filosoffer sammenfattes disse fænomenologiske bestemmelser under begrebet 'intentionalitet', der efter Brentano defineres som det særlige ved mentale fænomener i modsætning til fysiske fænomener, nemlig som 'rettethed mod en genstand', det at tegn 'refererer' til et 'indhold'. Her vil jeg prøve at definere de fænomenologiske træk ved tegn uden brug ordet *intentionalitet*, for at undgå at blive blandet ind i den omfattende sprogsforbistring begrebet involverer.

(8)

Maleri af Tordenskjold fra 1719, malet af Balthazar Denner; på Fredensborg

(9)

Hjemmelavet skilt sat op ved en mindre vej øst for Christiansfeld.

(10)

Vejrhane der angiver at det er vestenvind.

(11)

Tekst: G. Rode,
melodi: Dansk folkemelodi

Jeg vil sjunge om en helt
vidt berømt ved sund og bælt,
om en herre kæk og bold,
om den tapre Tordenskjold.

Mens i vuggen han lå svøbt,
Peder Wessel var han døbt,
på fregattens skansevold
fik han navnet Tordenskjold.

Atten børn gik frem på rad
hos hans far i Trondhjems stad,
døtre seks og sønner tolv,
men kun én blev Tordenskjold.

Nål i hånd han havde få't,
men det våben var for småt,
på kanoner fik han hold.
De går an, sa'e Tordenskjold.

Engang på den svenske strand
gik han med sin flok i land,
da brød frem et rytterhold,
ville fange Tordenskjold.

En dragon stak hånden frem,
men han trak den aldrig hjem,
han ham troede i sin vold.
Den gang ej, sa'e Tordenskjold

Tordenskjold i søen sprang,
kuglerne omkring ham sang,
gennem bølgens dyb og kold
svømmed Peder Tordenskjold.

Tordenskjold han var polisk,
gik omkring og solgte fisk,
fjenden bag sin egen vold
narret blev af Tordenskjold.

Rask han voksed op på val
fra matros til admiral.
Ingen æres glimmer gold
dog fordærved Tordenskjold.

Skal til kamp på bølgens top
dannebrog i stavnen op
gid der bag dets røde fold
stå en helt som Tordenskjold!

(12)

$$3^2 + 4^2 = 5^2$$

Matematisk ligning

(13)

Analogur der viser 13:51

(14)

[klʒgn æR kv":d i to:z]

Lydskrift af en mundtlig replik.

(15)

Fotografi af et håndtryk.

'Tegn' forsøger jeg med de fem kriterier at definere som noget andet end beslægtede

fænomener som ellers somme tider også kaldes *tegn*, nemlig: ‘mærker’, ‘signaler’, ‘indicier’, ‘symptomer’, ‘varsler’, ‘jærtegn’, ‘mentale repræsentationer’ (tanker, ønsker og antagelser), ‘spil’, ‘leg’, ‘musik’.

Fænomener som mørke skyer der er tegn på regn, en røgsøjle der viser vindens retning, Dannebrog der falder ned fra himlen ved Lyndanise 1219 og giver sejr, min drøm sidste nat om Killiman’jaro, mit ønske om at komme til Berlin til sommer, et spil 500, adrenalinen der i en farlig trafiksituation pumper ud i blodbanen og sætter kroppen i alarmberedskab, og Bachs Siciliano, spillet på fløjte og cembalo – er altså ikke tegn.

De fænomener der er bemærkelsesværdige, uden at være udformet af nogen til at have genkendelighed, er indicier (varsler, symptomer og spor); de fænomener der har funktionel omhed uden at være manifesterede, udformede og bemærkelsesværdige, er bevidsthedsfænomener: ønsker, antagelser og drømme; de fænomener der både involverer ydre menneskeskabte formgivninger, og har funktionel omhed, er tegn der bruges til kommunikation. Tegn er ikke-naturlige, dvs. de materielle former har ikke i sig selv omhed, men har af mennesker (og måske andre dyr) kollektivt fået tillagt omhed, mens ydre indicier og indre oplevelser hver på deres side er naturlige, men ikke funktionelt normerede eller nødvendigvis kollektive.

(16) Typer af fænomener

FÆ- NO- ME- NER	bemærkelsesværdig og genkendelig fysisk form		
		om noget andet end sig selv (meningsfuld, men fejlbarlig)	
	naturlige mærker	kulturelle kommunikative tegn	naturlige tanker og følelser
	indicier (varsler, symptomer, spor), mimik (rødme, smil, latter), musik	billeder, gestiske tegn (at vinke, pege, håndtryk), matematik, nodeskrift, sproglig tekst (mundtlig og skriftlig)	ønsker, antagelser, sanseindtryk, anskuelse, drømme, diskursiv tænkning, forståelse, viden
	materialitet	intersubjektivitet	individuel bevidsthed

Litteraturliste:

Bateson, Gregory (1970) 2005: “Form, substans og forskel” i *Mentale systemers økologi*, oversat af Bjørn Nake, København: Akademisk Forlag); oversat fra (1973): *Steps to an Ecology of Mind. Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution and Epistemology*, London Paladin.

Berger, Peter L. and Thomas Luckmann 1966: *The social construction of reality*, Doubleday and Co: Garden City

Chandler, Daniel 2002: *Semiotics. The Basics*, London: Routledge.

Habermas, Jürgen (1971b) 2001: “Forberedende bemærkninger til en teori om den kommunikative kompetens”. Dansk oversættelse ved Peter Widell og Niels Hornborg Jensen, i Henriksen, Carol 2001: *Can you reach the salt? Pragmatikkens klassiske tekster*, København: Roskilde Universitetsforlag, originaltitel: “Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz”.

Peirce, Ch.S. (1994): *Semiotik og pragmatisme*, på dansk ved Lars Andersen, udg. af Anne Marie Dinesen og Frederik Stjernfelt, København: Samlerens Bogklub

Searle, R. John 1995: *The Construction of Social Reality*, London: Penguin Books

Togebj, Ole 2005: “Ole tegner og fortæller. Om den semiotiske forskel på billeder og tekst” i *Tidsskrift for Sprogforskning* Årg. 3 nr. 1, Århus: Statsbiblioteket, side 29-46.

Togeby, Ole 2005: "Tegn og gerninger" i *Teorien om alt og andre artikler om sprog og filosofi*, udgivet af Jens Cramer, Mette Kunøe og Ole Togeby.

Togeby, Ole 2005: "Dette er (ikke) en pibe - billedtekster og tekstbilleder" i Widell, Peter og Mette Kunøe 2005: *10. møde om Udforskningen af Dansk Sprog. Aarhus Universitet 7.-8. oktober 2004*, Århus: Aarhus Universitet, side 370-382.